

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTITUTU

Əlyazması hüququnda

KURNAZ İBRAHİM OĞLU MESUT

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKIYƏ TÜRKCƏLƏRİNDƏ
İNTENSİVLİYİN DEYİMLƏRLƏ (FRAZEOLÖJİ
İFADƏLƏRLƏ) TƏZAHÜRÜ

5710.01-Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2016

Dissertasiya işi "Qafqaz" Universitetinin Türk dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **İsmayıl Babəş oğlu Kazımov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor.

Rəsmi opponətlər: **Nizami Manaf oğlu Xudiyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Qətibə Çingiz qızı Mahmudova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: **Bakı Slavyan Universiteti**
Türkologiya kafedrası

Müdafiə «_19_» «_04_» 2016-cı il tarixdə saat ___ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D 01.141 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «___» _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dünyanın dil xəritəsində «yüksək abstraksiyanın nəticəsi olan»¹ deyimlərin də (frazeoloji birləşmələrin) özünəməxsus yeri vardır. Bu, dünyanın frazeoloji (deyim) xəritəsi adlandırıla bilər. Bu «dil xəritəsi»nə yanaşma, baxış dilçilik elminin yarandığı dövrdən müxtəlif yönərdə olmuşdur. XX əsrin sonlarından frazeoloji araşdırmalarda yeni konsepsiya konturları təyin olunmuş, «yeni elmi problem çevrəsinə»də dildə insan amili ilə «qaynayıb-qarışmış biçimdə» tədqiq olunmağa başlanmışdır (V.N.Teliya, N.F.Alefirenko, E.A.Dobridnev, V.İ.Postovalov, A.M.Meloroviç, V.M.Mokienko və b.)

Beləliklə, araşdırıcıların diqqət mərkəzində dildə insan amili qabardılır, deyim çərçivəsində «humanitar elmlərdə də antropoloji paradigma tsiklləri doğulur»².

Bu amil tələb edir ki, xalqın yaddaşında dil daşıyıcısı kimi spesifik ifadə vasitəsi olan deyimlərə linqvokulturoloji və kommunikativ-paradigmatik aspektlərdə yanaşılın. Bu dünyanın dil xəritəsində məsələyə yeni konseptual yanaşmadır. Bununla əvvəlki frazeoloji araşdırmalardan fərqli olaraq deyimlərin təhlilində onların öncə milli-mədəni spesifikasiyası üzə çıxır, bir sıra prioritet (üstün) məsələlər interpretasiya olunur, funksional-semantik sahədə kateqoriyaların, məsələn, intensivliyin konkret olaraq özəllikləri öyrənilə bilər. Konkret dil situasiyasında həmin vahidlərin (deyimlərin) model tipləri, kəmiyyət, dəyər, qüvvə və s. kimi kateqoriyalara xas olan bütün fərqləri aşkar olunur. «Elə isə geniş mənada intensivlik anlayışı hər hansı dil faktının (məsələn, deyim faktları və s.) müqayisəsində üzə çıxmış olur. İki sinonim anlayışın müqayisəsində ilk əvvəl başqa çalarlara nisbətən məhz intensivlik fərqi nəzərə çarpır. Çünki iki müxtəlif əşya və hadisəni qarşılaşdıranda insan ağı digər səciyyəvi əlamətlərə nisbətən kəmiyyət fərqi daha asanlıqla ayıra bilər. Kəmiyyət və ya intensivlik fərqi elə bir ümumi kateqoriyadır ki, burada fikir və qavrayışlarımızın hər hansı obyektlərini daxil edə bilərik. Bu adət yalnız insan şüuruna xasdır və biz nə qədər istəsək də, bunu tərgidə bilmərik; çünki biz heç bir şeyi mütləq şəkildə, öz-özlüyündə qavraya bilmirik, onu

¹ Budaqova Z., Hacıyev T. Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1992, s.89.

²Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты, «Языки русской культуры», 1996. с.26

hökmən bir və ya bir neçə bənzər (analoji) əşya və hadisələrlə müqayisədə qavrayırıq». ¹

Deyimlər dilin lüğət tərkibinin unikal fondunda əsas yerlərdən birini tutur. İnsanların emosional durumunu emosional-ekspressiv planda aydınlaşdırır.

Deyimlər - frazeoloji vahidlər fikrin, düşüncənin təzahüründə bilavasitə tərkib hissəni təşkil edən, iki, yaxud daha çox təkmənalı sözün tarixən birləşməsindən ibarət olub, komponentləri sintaktik və semantik baxımdan ayrılmayan, quruluş etibarı ilə söz birləşməsinə ya cümləyə bənzəyən, semantikə leksik vahidə, söz birləşməsinə və cümləyə qarşılıq olan, dildə hazır modellər şəklində var olub, ənənəyə görə bir biçimdə, ya da qrammatik cəhətdən dəyişdirilərək istifadə olunan konstruksiyalardır. Bu dil vahidinin formalaşma və inkişaf xətti Türk dilçiliyi ilə müqayisədə Azərbaycan dilçiliyində müəyyən səviyyələrdə öyrənilmişdir; monoqrafiyalar, dissertasiyalar, məqalələr yazılmış, lüğətlər tərtib edilmişdir. Türk dilçiliyində nəzəri bilgilərlə müqayisədə deyim sözlüklərinin sayı daha çoxdur.

Əvvəlki araşdırmalarda deyimlər dilin üst qatında öyrənilirdi. İndi isə linqvistika elminin daha yüksək səviyyədə inkişafı tələb edir ki, deyimlərə də antroposentrik səviyyədə yanaşılın. İntensivlik kateqoriyası dil sistemində subyektiv-obyektiv xarakter daşıyır və antroposentrik məsələlərlə birbaşa bağlı məsələdir. Çünki cəmiyyət üzvləri deyim mühitində yaşayır. Belə bir mühitdə deyimlərin dildə kateqorial əhəmiyyəti, yəni ayrı-ayrı məntiqi-semantik kateqoriyaların aydınlaşdırılmasında, onların təzahür (ifadə) imkanlarının açılmasında, şübhəsiz, deyimlərin də mövqeyi vardır və bu məsələlər demək olar ki, çağdaş türkcələrdə öyrənilməmişdir. «Çağdaş dilçiliyin əsas inkişaf meyli milli-mənəvi dəyərlərə və canlı və cansız aləmə dair faktorlara görə müxtəlif üst və alt qavramların və kateqoriyaların yeni bir konseptual-kateqorial kontekstdə bir-birilə bağlı olaraq normativləşdirilməsi və kateqoriyallaşdırılması ilə müəyyənləşir» ²

Xüsusən də, deyimlərin bir neçə qohum dildə orta q xüsusiyyətləri və onların intensivlik, ekspressivlik yaratmada rolu tədqiqatlardan kənar qalmışdır. İntensivlik və ekspressivlik də sözün əsl mənasında dilin məntiqi-semantik kateqoriyalarına daxildir.

¹ Adilov M. Əsərləri, II cild, Bakı, «Elm və təhsil», 2011, s.22- 23

² Musayev M.M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı, BSU, Mütərcim, Bakı, 2011, s.59

Geniş fikrə görə, intensivlik kateqoriyası məzmun, mahiyyət etibarlı ilə əlamətin kəmiyyətinə görə, kəmiyyət dəyişməsinə görə xarakterizə olunur. İntensivlik əlaməti, hər şeydən öncə, deyimlərin semantik strukturunda mövcuddur. Bundan əlavə, frazeoloji sferada dil vasitələri bir-birinə təsir edir və bu zaman intensivlik funksional-semantik kateqoriya kimi yaranır. Beləliklə, intensiv semlərin-mənalının əhatə dairəsi deyimlərin strukturunda öz qiymətini tapır. Deyim formalarının kəmiyyətinin artıb-çoxalması subyektin marağı, etik-estetik, mənəvi, dini prinsipləri və münasibətləri ilə ölçülür. Frazeoloji tərkibdə tipik ifadə vasitələrini əhatə edən sözlər intensivliyi formalaşdıran vasitələrdəndir.

İntensivlik əlaməti deyimin semantik strukturunda qərarlaşır. Ona görə də bizim dissertasiya işinin I fəslı «İntensivlik kateqoriyası və onun linqvistik təbiəti», II fəslı «İntensivliyin Azərbaycan və türk dillərinin deyimlərində inikası», III fəslı isə “Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində orta q deyimlər və onların intensivliyin formalaşmasında rolu” adlanır.

Beləliklə, deyimin semantik strukturunda daxili stimullaşma, kəmiyyətə və keyfiyyətə dəyişmə baş verir. İntensivlik əlaməti bu durum nəticəsində aktuallaşır. Bu cərgədə intensivliyin dərəcəsi dəyişir, eyni deyim müxtəlif şəkld düşür, başqa sözlə formasını dəyişir. Həmin prosesdə deyimin konfigurasiya olunmuş komponentləri bir-birinə təsir göstərir.

Beləliklə, tədqiqatın aktuallığını şərtləndirən əsas əlamət çağdaş türkcələrdə mövcud olan deyimlərin strukturunun kvantativ dinamikası ilə bağlı əsas xüsusiyyətləri ortaya çıxarmaqdır. Kvantativ dinamika çağdaş türk dillərində ekspressiv frazemikadan, yəni ekspressiv frazeologiyadan ibarətdir.

Əsərdə başqa bir aktuallıq sözügedən türkcələrin bədii mətnlərində deyim intensivliyinin reallaşmasının variant və invariantlarının spesifikasının tədqiqidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin yazılmasının başlıca məqsədi Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində intensivlik əlamətinin deyimlər vasitəsilə ifadə (təzahür) imkanlarını üzə çıxarmaqdır. Məqsəddən irəli gələn vəzifələr bunlardır:

-intensivlik anlayışının məzmun və mahiyyətini müəyyənləşdirmək; məsələnin dilçilik ədəbiyyatında qoyuluşunu izləmək; bu kateqoriyanın nitqdə aktuallaşma xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq;

-intensivlik kateqoriyasının müqayisə olunan dillərdə ifadə (təzahür) vasitələrini dəqiqləşdirmək;

-dildə bu və ya başqa mənə, yaxud məzmunu ifadə edən sabit birləşmə, bölünməz ifadə və ibarənin - deyim intensivliyinin spesifikasını aydınlaşdırmaq;

-intensivləşdirmə əlamətinin frazeoloji mənə strukturunda meyarlarını müəyyən etmək;

-funksional-semantik kateqoriya olan intensivliyin deyimlərlə verbalizasiya qanunauyğunluqlarını üzə çıxarmaq, onun nitqdə reallaşmasının ifadə vasitələrini təyin etmək;

-intensivliyin ifadəsində deyimlərin rolunu üzə çıxarmaq;

-deyim mühitində intensivliyin ekspressivliklə, obrazlıqla, qiymətləndirmə ilə əlaqə və münasibətini təyin etmək;

-dilin deyim səviyyəsində intensivliyin bütün dəqiqləşdirici parametrlərini üzə çıxarmaq;

-deyim intensivliyinin semantik-qrammatik vasitələrini müəyyənləşdirmək;

- deyimlərin əsas semantik strukturunu açmaq;

-xüsusi, fərdi (şair və yazıçıların yaratdığı) deyim intensivliyinin bədii dildə üslubi imkanlarını üzə çıxarmaq;

-deyim intensivliyi vasitəsi ilə dilin obrazlılıq imkanlarını müəyyənləşdirmək;

-tabeli mürəkkəb cümlənin deyimlənmiş strukturunda mövcud olan potensial intensivliyi aşkar etmək və s.

Əsas məqsəd intensivliyin ifadə vasitələrinin obrazlılıq, ekspressivlik yaratma məqamlarını öyrənməkdir. Bundan əlavə, deyimlərlə meydana çıxan atributiv əlamətlərin gerçəkləşmə spesifikasını üzə çıxarmaq da işin vəzifələrindən sayıla bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dilin dialektik prosesi, o cümlədən deyimlərin dialektik prosesi qohum türk dillərindən olan Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin zəngin materialı əsasında öyrənilir. Bu proses mikrokomlyativ semlərlə əlaqədardır. Digər elmi yenilik araşdırmada nitqin deyim semantikasının aktuallaşmasının üzə çıxarılması ilə bağlıdır. Müxtəlif, rəngarəng mücərrədlik səviyyəsində frazeoloji mənə strukturunda korrelyativ semlərin aşkar olunmasıdır. Bu semlər subkateqorial, qrup şəkilli və fərdi-individual formalarda özünü göstərir. Həmin mənalar dil-sistem və nitq aspektləri arasındakı münasibətlərin konkret materiallarla əsaslandırılması ilə şərtlənir. İlk dəfə olaraq komparativist (müqayisəli) yanaşma ilə Azərbaycan və türk dilinin frazeoloji materialları əsasında intensivliyin yaranmasında deyimlərin rolu əsaslandırılır və meydana çıxarılır. Deyim semantikasında müqayisənin tipləri və onların ifadə

vasitələri öyrənilir. Deyim vasitəsi ilə qraduallığın (dərəcə kateqoriyasının) funksional-semantik imkanları mənanı şiddətləndirməyə və ya azaltmağa xidmət edən deyimlərin struktur-semantik özəllikləri ortaya çıxarılır.

Bundan başqa, intensivlik kateqoriyasının linqvistik statusu dəqiqləşdirilir, ifadə vasitələrinin tipologiyası müəyyənləşdirilir, funksional-semantik mikrosahənin modelləri qurulur.

Dissertasiya işində intensivliyin frazeoloji ifadə vasitələri «formadan semantikaya doğru» prinsipinə əsaslanaraq öyrənilir. Deyimlərlə meydana çıxan intensivliyin tipik situasiyası və ifadə vasitələri dəqiqləşdirilir.

İşdə, xüsusən də deyim intensivliyinə linqvistik (semantik) kateqoriya kimi baxılır, dünyanın konseptual xəritəsinin formalaşmasındakı rolu işıqlandırılır, əsaslandırılır. Dissertasiyada deyim dərəcələrinin hər iki qohum dildə oxşar və fərqli mənalara, intensivliyin semantik motivləşməsi və s. məsələlərə də toxunulur.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. İşdə frazeoloji semasiologiya sferasında intensivlik kateqoriyası linqvistik baxımdan şərh olunur. Frazeoloji semantikada yeni-yeni keyfiyyət vasitələri açılır. Nəzəri planda problem təhlil olunur, frazeoloji vahidlərin frazem komponentləri sintez olunur.

İşin nəzəri əhəmiyyətini bir tərəfdən də ilk təşəbbüs, ilk təcrübə kimi deyimlər vasitəsilə intensivlik əlamətinin necə əks olunması prosesinin meydana çıxarılması və onun mahiyyətinin şərh təşkil edir. Azərbaycan və Türkiyə türkcəsinin materialları əsasında bu semantik kateqoriya, hər şeydən öncə, linqvokulturoloji istiqamətdə öyrənilir, həmçinin də bu məsələ referentin kəmiyyət-keyfiyyət əlaqəsi kimi səciyyələndirilir.

Tədqiqatın nəticələrindən çağdaş Azərbaycan və türk ədəbi dillərinin, «Leksika» və «Frazeologiya» bölmələrinin tədrisində, həmçinin də həmin mövzularda müəyyənləşdirilmiş seminar məşğələlərdə, buraxılış və magistr işlərinin yazılmasında istifadə etmək olar.

Tədqiqatın obyektı. Obyekt hər iki müqayisə edilən dilin deyimləridir. Hər cür deyim yox, yalnız intensivlik əmələ gətirən deyimləridir. Əsasən müqayisə ifadə edən, komparativ deyimlər tədqiqat üçün obyekt seçilmişdir.

Tədqiqatın predmeti. Azərbaycan və türk dillərinin deyimlərinin intensivlik əmələ gətirən vasitələrinin təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın materialları. Tədqiqatın materialı Türk və Azərbaycan bədii ədəbiyyatı və frazeoloji lüğətləridir. Müasir bədii ədəbiyyat,

frazeoloji lüğətlər; toplanmış və kartetekalarda yazılmış 3 mindən çox deyim.

Tədqiqatın metodları. Təsviri metod, semantik sahə modelləşməsi, lingvistik müşahidə metodu, kontekstual-funksional təhlil metodları.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Dərəcə və kəmiyyət dəyişmələrinə bir proses kimi yanaşılır; deyim sferasında dərəcə münasibətləri müəyyənləşdirilir və aydınlaşdırılır;

2. İntensivləşdirilmiş deyimlərin semantik çərçivəsində dialektik proses izlənilir;

3. Funksional-paradiqmatik, kommunikativ-paradiqmatik aspektlərdə deyimlərin intensivlik şəraiti dəqiqləşdirilir;

4. İntensivliyin deyimlərlə ifadəsində mətni xüsusiyyətlər nəzərə alınır;

5. Şəxsiyyətin subyektiv qiymətləndirilməsində deyim vasitələrinin rolu nəzərə alınır;

6. İntensivliyin üslubiyatla bağlı əlamətləri üzə çıxarılır;

7. İntensivlik yaradan dil vasitələri (leksik, qrammatik, frazeoloji və s.) müasir türk dillərində xüsusi araşdırma obyektinə çevrilir;

8. Konkret təsəvvür və ya mücərrəd ideya olmasından asılı olmayaraq, «intensiv» termin-anlayışı kəmiyyət, dəyər, güc, emosionalıq, ekspressiya və s. kimi kateqoriyalara xas olan bütün fərqləri ehtiva edir.

9. Onomasioloji kateqoriya kimi intensivliyin kəmiyyət dərəcələrinin və ölçü sərhədlərinin deyimlərdə mövcud olan əlamətləri təyin edilir;

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar da çıxarılır: 1) İntensivlik kateqoriyası ilə yanaşı başqa funksional-semantik kateqoriyalarda frazeoloji semantikanın ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək; frazeoloji semantikada intensivlik kateqoriyasının xüsusi ifadə vasitələrini ayırmaq (tərkib komponentləri, frazeoloji mənanın əsas obraz-motivasiyası və s.) və bu kateqoriyanın ifadə obyektlərinin və frazeoloji mənalının şərhini; meydana çıxan intensivlik dərəcələrinin dəyişməsi sistemini müəyyənləşdirmək; neytral göstəricilərin aşağı və yuxarı şkalalarını dəqiqləşdirmək; ifadə vasitələrinin universal və milli spesifikasiyasını və həmçinin qohum xalqların nitqində intensivliyin motivləşməsinin fərqli xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirmək;

2) Dərəcəlilik keyfiyyət dəyişmələrində bir proses kimi; kəmiyyətin təyin olunmasının praqmatik faktorları kimi yanaşmaq; dərəcə münasibətlərini ekspressiv frazeoloji vahidlər üzə çıxarılır. Deyim semantikasını çərçivəsində intensivliyin inqerent (daxili stimullaşmış) və adrerent (əlavə edilmiş) növlərini meydana çıxarmaq;

İnqerent anlayışında- daxili stimullaşmada intensivlik anidir, bunlar nüvə və periferik durumda olur. Deyimlərin semantik strukturunda periferik semlər (mənalər) nüvə və emotiv mənalara keçir.

Əlavə edilmiş elementlərlə deyimin semantik strukturunda-frazeoloji semantikada intensivlik əlaməti ən çox aktuallaşır. Bu prosesdə elementlər bir-birinə təsir göstərir, deyim, necə deyərlər, aktualizator rolunu oynayır. Öz növbəsində frazeoloji variantlar yaranır, əvvəlki variantlardan fərqlənir (məs.: *soyuq münasibət- ən soyuq münasibət, iyi insan-en iyi insan*), 2-ci variant ekspressivləşir, eyni zamanda təsir nəticəsində 2-ci forma aktuallaşır, yəni daha çox diqqəti cəlb edir. Bu zaman müstəqil sintaktik prototip yaranır; frazeoloji vahidlər bir-birinə qarışır, müxtəlif semantik-qrammatik dərəcələr formalaşır.

Tədqiqatın metodu dialektik materializmin keyfiyyət və kəmiyyət dəyişmələri konsepsiyası təşkil edir. Bu dəyişmələrə intensivliyin keyfiyyəti və onun ifadə vasitələri, keyfiyyətin dərəcələri, həmçinin də kəmiyyət dəyişmələri aiddir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi "Qafqaz" Universitetində yerinə yetirilmişdir. Mövzu ilə bağlı AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda təşkil olunmuş «Sələflər və xələflər» mövzusunda Beynəlxalq konfransda məruzə edilmiş, məruzə çap edilmişdir. Bundan əlavə, AAK-ın müəyyənləşdirdiyi elmi jurnallarda bir sıra məqalələr nəşr edilmişdir.

İşin quruluşu. Dissertasiya işinin ümumi səciyyəsi, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, metod və qaynaqları, aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslə **«İntensivlik kateqoriyası və onun linqvistik təbiəti»** adlanır. Bu fəslin **«İntensivlik kateqoriyasının nəzəri əsasları və məsələnin dilçilik ədəbiyyatında qoyuluşu»** adlı birinci bölməsində deyilir: İntensivlik kateqoriyasının nəzəri əsaslarını bu anlayışı özündə ehtiva edən ekspressivlik (üslubiyyət məsələsi), emosional mətn və qiymətləndirmə dərəcələri (nitqin xarakterinin dəyərləndirilməsi) təşkil edir. Dilçilik ədəbiyyatında intensivlik anlayışına baxış fərqlidir. Ş.Balli intensivliyi «gücləndirmə», «qüvvətləndirmə», J.Vandries «ekspressivlik»

adlandırılırsa, Şsserrius, Q.Karniser, L.Marta və digərləri bu kateqoriyanı ekspressivlik, emosionallıq, effektivlik kimi izah edirlər. Bu prosesdə psixoloji-affektiv məqam özünü göstərməklə yanaşı, reallığı doğuran əks etdirməyə can atma, referentin dəqiqləşdirilməsinə daha uğurlu cəhd də özünü göstərir ¹.

İntensiv latın mənşəli sözdür, gərgin, güclü mənalarında bir çox sahələrdə istifadə olunur. *İntensiv* «yoğun bir biçimdə», «yoğunluq», «şiddət» deməkdir. *İntensivləşdirmə* isə yoğunlaşdırma deməkdir².

Dilin məzmun planı ilə yanaşı, ifadə planı da mövcuddur. İfadə planında intensivlik kateqoriyası aşağıdakı vasitələrlə gerçəkləşir:

- 1) leksik vasitələrlə;
- 2) morfoloji-sintaktik vasitələrlə;
- 3) kontekstual vasitələrlə;
- 4) frazeoloji vasitələrlə və s.

İntensivliyin ifadə vasitələrinin gücü, hər şeydən öncə, danışanın, müəllifin şəxsiyyətindən, onun fərdi üslubundan, nitq temperamentindən, hissi-emosional intellektindən asılıdır.

Dil sistemində intensivlik kəmiyyət kateqoriyasının bir hissəsi kimi meydana çıxır. Belə ki, ifadənin kəmiyyəti artdıqca intensivlik şkalaları yaranır, qradualıq artır, artım birbaşa kəmiyyətə təsir göstərir.

Funksional-praqmatik aspektdə intensivliyin yüksək dərəcələrini müxtəlif dil vahidləri ifadə edə bilir. Belə dil vahidlərindən birini də frazeologizmlər deyim təşkil edir. Adətən intensivlik frazeologizmlərin müqayisəsində və hiperbollaşmasında, şişirdilməsində meydana çıxır.³

“Deyim” adlandırdığımız vahid Azərbaycan dilçiliyində *frazeoloji birləşmələr* adlandırılır. Əslində “deyim” termini frazeoloji birləşmələrin bir əsas növünü-idiomları ehtiva edir. Frazeoloji birləşmələrin digər növləri-ibarələr, atalar sözləri, zərbi-məsəl və hikmətli sözlər daha çox paremik vahidlərə uyğun gəlir. İbarələr isə bədii təyinlər və ya metaforik birləşmələr kimi daha çox uslubi-poetik dəyər daşıyır⁴.

¹ Məmmədli Y. Araşdırma, esse, məqalələr, Bakı, 2009, s.149

² Русско-Турецкий словарь. Москва «Русский язык», 1989, Сергеева Е. Н. Степени интенсивности качества и их выражение в английском языке: автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1967, с.186-187

³Федорюк А.В. Функционально-прагматические аспекты фразеологических интенсификаторов в современном английском языке. Автореф. Канд. филол. наук, Иркутск, 2001, с.12

⁴ Nərimanoğlu K. V. Özümüz, sözümüz //Azərbaycan türkcəsində deyimlər Bakı: Çinar-Çap, 2005, s.612-616

Фразеолоји vasitələrin intensivlik yaratma imkanları haqqında rus və Avropa dilçiliyində bəhs olunmuşdur.¹

Deyim intensivliyinin linqvistik ifadə vasitələri, bizim fikrimizcə, «formadan semantikaya doğru» prinsipinə əsaslanır. Deyim intensivliyinə funksional yanaşma nəticəsində dil elementlərinin tipləri müəyyənləşir, sistemə salınır, formal-semantik səviyyə aydınlaşdırılır.

Deyimlərin semantik tutumu leksik vahidin məna tutumuna bərabərdir. Leksik vahidin semantikasi ilə deyimin semantikasi ekspressivlik səviyyəsi, kontekstual özümlülüüyü ilə fərqlənə bilər. Məs.: türk: *yalvarmaq* (leksik vahid)-*dilini çıxarmaq* \ *dilini çıxarmak* (deyim); Azərb.: *dinləmək* (leksik vahid)- *qulaq asmaq* (deyim); Qumuq: *aydanlaşdırmaq* (leksik vahid)- *başqa salmaq* (deyim); *qetmək* (leksik vahid)- *başın alıp qetmək* (deyim). Deyimlər dilin ekspressivliyində, intensivliyində, onun emosionallığına xüsusi rola malikdir. Bu və ya başqa anlayış həmin ifadələr vasitəsilə təsirli və obrazlı olur.

Komparativ(müqayisə) keyfiyyətdə olan deyimlər milli-mədəni özünəməxsusluğu və intensiv cəhəti ilə digər deyim formalarından fərqlənir.

Dissertasiyanın I fəslinin digər bölməsi «*İntensivlik dilin semantik kateqoriyası kimi*» adlanır. Burada müəyyənləşir ki, intensivlik kateqoriyası semantik kateqoriyadır, bu anlayışın əsasında dil vahidlərinin qradasiyası, yəni dərəcə əlaməti dayanır².

¹ Павленко Т.Л. Фразеологизмы как средство интенсифицирующей-характеристики явление. \ \ Единицы языка в функционально-прагматическом аспекте. Ростов-на-Дону, 2000; Давыдова О.Л. Семантика интенсивности в структуре значения процессуальных фразеологизмов / О.Л. Давыдова, В.П. Федорова // Вестн. Южно-Урал. гос. ун-та. - 2006. - №6(61). - с. 107-110. - (Сер.: Лингвистика); Горшкова Надежда Николаевна Фразеологические единицы с градуальной семантикой в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. М.: 2004; Лебединская, В.А. Процессуальные фразеологизмы современного русского языка, Челябинск, 1987; Лебединская В.А., Усачева Н.Б. Семантика процессуальных фразеологизмов. Курган: Изд-во КГУ, 1999, Ранг Кристина Андреевна. Понятие внутреннего объекта процессуальных фразеологизмов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика, Выпуск № 1 / том 10 / 2013; Радченко Елена Вадимовна. Семантический и грамматический динамизм процессуальных фразеологизмов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Лингвистика Выпуск № 11 (51) / 2005.

² Сергеева Е. Н. Степени интенсивности качества и их выражение в английском языке: автореф. дис... канд. филол. наук. – М., 1967, с.13

«İntensivlik deyimlərdə semantik fenomendir».¹ Bu fenomen dildə müxtəlif vasitələrlə üzə çıxır. Frazeoloji denotatların bu sahədə xüsusi xidmətləri vardır.

Ümumi intensivlik semləri üzrə deyimlərin struktur-semantik təhlili göstərir ki, deyim intensivliyinin ümumdil vasitələri nüvə və periferiyalardan, monosemantik və polisemantik zona intensivliyindən, sinonim cərgə və keçidlərdən, fonetik və qrafik vasitələrdən ibarətdir.

Nüvə deyimin tərkib elementi kimi özünü göstərir. Deyim periferiyasında iki və daha artıq elementdən ibarət tərkib mövcuddur. Eyni mənə nisbətən geniş tərzdə verilir. Yəni nüvə genişlənilir. Məs.: *dənizdə sevdə-dəriyada balıq sevdası, dəriyada damcı-dənizdə bir damcı, ildırım kimi-ildırım vuran kimi*.

Deyimlə əlaqədar intensivliyin periferik əlamətləri bunlardır: intensivlik-ekspressivlik, intensivlik-metaforiklik, intensivlik-çoxmənalılıq, intensivlik-emosionallıq.

Dissertasiyanın II fəslə «**İntensivliyin türk deyimlərində inikası**» adlanır. Həmin fəslin birinci bölməsində intensivlik əlamətinin formalaşmasında deyimlərin rolu əsaslandırılır.

Bu fəslin ikinci bölməsində intensivlik və ekspressivlik arasında olan bağlılıq əsaslandırılır: Deyimlərdə intensivlik və ekspressivlik onun nəinki struktur həcmnin, həmçinin də mənə həcmnin genişlənməsi və mürəkkəbləşməsi ilə əlaqədardır. Ekspressiv çalarlarda qiymət vermək və əksinə qiymət verməmək anlayışları üstünlük təşkil edir. Bu, deyimlərin işləndiyi mətnin quruluşunun, nitq fəaliyyəti subyektə kimi şəxsin dili, onun danışığı, dialoqların praqmatik cəhətləri, danışanın və dinləyənin qarşılıqlı münasibətlərinin, nitqin frazeoloji vasitələrlə gücləndirilməsi vasitələrinin və təsirinin daha dərinədən araşdırılmasıdır.

Türkcələrdən seçilmiş bədii mətnlər göstərir ki, burada deyimlərin ekspressiv-praqmatik transformasiyası baş verə bilər. Bu haqda S.Cəfərov yazır ki, bədii ədəbiyyatda idiomların işlədilməsində nəzərə çarpan xüsusiyyətlərdən biri də onların tərkibində işlənən sözlərin yerinin dəyişməsidir ².

Misal üçün: türk dilində: *keskin gözlü- gözü keskin, açık baş-baş açık, canla başla işe sarılmak-başla canla işe sarılmak*; Azərbaycan dilində: *dolu ürək-ürək dolu, iti göz- gözü iti* və s.

¹ Ковалева Л.В. Фразеологизмы как когнитивный процесс. Воронеж, 2004.

² Cəfərov. S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II. h. Bakı, "Maarif", 1982, s.110.

Müasir Azərbaycan danışıq dilində «çox» sözünün deyimin yanırı: *Çox qələt eləyib* gətirib! Sən də *çox qələt eləyib* almısan!

«*Daha da*» qüvvətləndirici ədatı deyimin yanında işlənərək intensivliyi gücləndirir: O, Bakıdan danışıqca *camaatın gözündə daha da böyümək* istəyirdi.

Deyim cümlədə təkrar edilməmək üçün buraxılır. Misal üçün: Məni *ələ salıb*, ya *özünü*? Burada «*ələ salmaq*» deyimi replikanın birinci hissəsində işləndiyi üçün ikinci hissədə ellipsisə uğramışdır. Mətnə deyimə uyğun onomastik vahid seçilir. Mətnə həmin komponentlər birlikdə işlədilir. Hamısı birlikdə mətnə deyimə uyğun intensivliyi formalaşdırır: *Dilən dil açdı*. Vaxtilə komsomolların *əлиндən dilə-dişə düşən Dilən* kənddən kəndə köçmüş, nəhayət, Köçəmirlidə bənd olub qalmışdı. (M. Cəlal) Bədii əsərlərin dilində yazar deyimdən ibarət cümlələrin strukturunda dəyişiklik edir. Əvəz edilən vahid intensivliyi üslubi maneə edərək artırır. Məs.: *Canına üşütmə gəldi (Mir Cəlal) \Canına üşütmə düşdü*. Bunlar variantlardır. Deyimin variantları xalqdan hazır formada gələn tərkibi dəyişir, ora əlavə bir vahid artırılır, bu zaman deyimdəki intensivlik artır, yüksəlir. Məs.: *ürəyinin yağı ərimək* deyiminə yazar «*Dilən eşitdikcə ürəyinin yağı çırtım-çırtım əriyirdi*». «Çırtım-çırtım» sözü deyimin həcmi genişləndirmiş, intensivlik əmələ gətirmişdir. Bu tip intensivlik mütləq intensivlikdir. Bu fakt göstərir ki, intensiv semlərin əhatəsi onun strukturu ilə öz qiymətini alır. İntensivliyin kəmiyyətinin artıb-çoxalması subyektin marağı, etik-estetik, mənəvi, dini görüşləri ilə və müəyyən münasibətlərlə ölçülür.

Deyim cümlədə əlavə olaraq işlənir, təyinedicilik keyfiyyətini artırır: Bu sözü o elə cəsarətlə yazdı ki, deyəsən bayaqdan *məəttəl qalan*, *baş sındıran* heç o deyilməmiş; Telqe ostadır (tatar)-dil ustasıdır. Dildən pərgardır (Azərb.); Tele teqermən tartıra (tatar)- dillə dəyirman işlədər.

Deyim tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsini ifadə edir: *Ürəyindən keçdi ki*, nə kəndirbazlıqdır?

Deyim mətnyaradıcı funksiya daşıyır. Aşağıdakı mətnin təşkilində «*gözə girmək*» deyimi əsas sayıla bilər: “Yəhya Kamal Diləndən bir şey öyrənmişdi. Bu fikrə gəlmişdi ki, nə qədər kefi saz olsa da, paltarını dəyişməsin, *gözə girməsin*. Köhnə, büzük, yaraşıqsız paltarına baxdıqca, Dilənin taxt üstündə verdiyi məsləhət qulağında səslənirdi: *Gözə girmə*. Qoy sənə «yazıq» desinlər. Zəmanə yazıq zəmanəsidir!”

Bizim araşdırmada deyimlərin əhatəsi, genişlənməsi və paradıqmalarının sırası əsas təhlil obyektı götürülür. K.V.Nərimanoğlu bizim mövzu ilə bağlı maraqlı bir məsələnin üzərində dayanır və qeyd edir

ki, deyimlərin qohum dillərdə işlənməsi, onların nisbi və mütləq eyniliyi və yaxud ekvivalentliyi maraqlıdır. Bu baxımdan oğuz qrupu türk dillərinin, xüsusilə Azərbaycan türkcəsi ilə Türkiyə türkcəsinin deyimlərinin müqayisəsi dil tarixi üçün də ciddi əhəmiyyət kəsb edir¹.

Təhlil göstərir ki, türk dillərinin deyimlərində intensivliyi aşağıdakı faktorlar əmələ gətirir: intensivlik deyimlərin funksional-semantik strukturunda formalaşır. Deyimlərdə ümumi məzmun genişlənir, genişlənmiş mənə dərk edilir; komponentlərin mənası güclənir, idiomatiklik dərəcə etibarlı ilə çoxalır. Təkrar dil vahidləri ilə, əlavə sözlər, variantlar hesabına frazeoloji kontekstin kəmiyyəti və keyfiyyəti dəyişir və s.

«Ekspressivlik gücləndirici əlamət və keyfiyyət signalıdır».²

Bu fikir eyni zamanda intensivliyə də aid edilə bilər. Ekspressivlik ifadəliliyin, intensivliyin, təsvirçiliyin qüvvətlənməsi, söylənmiş düşüncənin təsir dairəsinin artmasıdır. Bunlar, əlbəttə, nitqin aydın, təsirli və düşündürücü olmasıdır.

Araşdırmamız göstərir ki, dilin deyim səviyyəsində həm intensivlik, həm də ekspressivlik mövcuddur. Deyim səviyyəsində intensivlik və ekspressivlik onların quruluşunda baş verən dəyişmələrlə, yeniliklərlə bağlıdır. Dəyişmələr əsasən belədir: 1) deyimlərin komponentlərinin birinin öz sinonimi ilə əvəzlənməsi nəticəsində intensivlik və ekspressivlik əmələ gəlir: *könül vermək-ürək vermək; gözə dəymək-gözə çarpmaq*; 2) deyimlərdə köməkçi komponentlərin formalaşması yolu ilə intensivlik və ekspressivlik halları baş verir: *bir ayağı burda, bir ayağı gorda; dağdan səs çıxdı, daşdan səs çıxdı,...ondan səs çıxmadı; bərk ayaqda-elə bərk ayaqda*; 3) deyimlərin quruluşunda baş verən istisnalar onların intensivliyini və ekspressivliyini yüksəldir: *alt dodağı yer süpürür, üst dodağı göy; bir dizinə vurur, bir başına*; 4) deyimlərin ilk komponentinə yeni sözün əlavəsi ilə intensivlik və ekspressivlik durumu yaranır: *ələ keçmiş-əldən-ələ keçmiş, dağa salmaq-dağa-daşa salmaq*; 5) deyimlərin ortasına söz əlavə etməklə intensivlik və ekspressivlik yaranır: *üzünə demək-üzünə dik demək-üzünə şax demək; gözləri çıxmaq- gözləri çanağından çıxmaq*.

Türkcələrdə deyimlərin əmələ gəlməsində təbii –konkret amil çox böyük rola malikdir. Məsələn, insanın bədən üzvlərinin adları əsasında

¹ Nərimanoğlu.K.V. Özümüz, sözümüz. Azərbaycan türkcəsində deyimlər. Bakı, 2005, s.614-615

² Теля В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. -М.:Наука, 1986, с. 122

yaranan deyimlər. Deyimlər üçün ürək\yürek, göz, el\əl, qaş, diz və s. bədən üzvlərinin adları sanki bir baza rolunu oynayır: Beni ilgilendiren bavullarının eşyası degil, *yüreklerinin yükü* (Nazim Hikmət. Son Şiirleri (1959-1963). UKU, Baskı İstanbul, Ocak, 2002, s.9); Diyetimi istiyorum, Adnan Bey, *göze göz, ele el, bacağa bacak*; Yüz yıl oldu yüzünü görmeyeli, belini sarmayalı, *gözünün içinde durmayalı, aklının aydınlığına sorular sormayalı*; Bu *çarpan yürek* kimin sesleri soluklarımızın üstündə küt küt atan senin mi şəhrin mi akşamın mı yoxsa benimkisi mi?; Oturmuşum cumbaya *yüzüme suların işığı düşüyor*; ...*gözlerim yanıyor*, gözlerim alabildiğine açık bir hava çalındı ; *Yüzüme kederli kederli dalmayı bilir*; Orda dünya güzelim, *kömür gözlü bacım*; *Dilimiz kuruyor* dilimizi konuştuğunuz için.

Beləliklə, deyim səviyyəsində intensivlik kateqoriyasının əsas göstəriciləri kimi:

- 1) binar (ikiüzlü) privativlər (yoxluq);
- 2) qraduallıq (dərəcə əlaməti);
- 3) sinonim cərgələr - bu kimi özəlliklər meydana çıxır. Bunlar türk dillərinə məxsus deyimlərdə intensivliyi əks etdirən başlıca əlamətlər kimi müəyyənləşir.

Dissertasiyanın digər bölməsində vurğulanır ki, ümumiyyətlə, deyimlərin semantik strukturunda intensivlik 2 cür olur:

- 1) relyativ (nisbi) intensivlik; 2) mütləq (nisbi olmayan) intensivlik.

Bunların üzərində ayrıca dayanılır. Burada isə çoxmənalı, omonim, sinonim və antonim deyimlərin strukturunda intensiv mənaların hansı səbəblərdən meydana çıxması məsələlərinə toxunulur.

Deyimlərin bir çoxunun məzmununda semantik dəyişmə özünü göstərir. Məs.: *adam eləmək* deyimi birini müəyyən sənətə, peşəyə çatdırmaq, xüsusən oxutmaq, təhsil vermək anlayışlarını ifadə edir, həm də müəyyən dərəcədə narazılıq, kinayə çalarlığı ifadə edir. Əvvəlki dövrlərdə bu deyim varlandırmaq, mal-dövlət sahibi etmək anlamında istifadə edilmişdir. Həmin mənə artıq köhnəlmişdir: *Cavad deyəndə kənddəngəlmə bir ac gədanin birisi idi. Nəcəf bəy onu adam elədi* (Ə.Haqverdiyev).

Hətta faktlar sübut edir ki, bu əlamət - deyimlərin intensivlik şəraitindəki sinonimliyi bədiilik vasitəsi kimi yazara daha çox imkan verir; sinonim deyim sıraları, sanki, təbiətən bədi əsər üçün xammal material kimi formalaşır. Örnək üçün: *üzünə ağ olmaq-sözünün qabağında söz demək-bir sözünə iki cavab vermək, danışığı özünə peşə eləmək-baş-beynini aparmaq-boşboğazlıq eləmək, bada vermək-güdaza vermək-lal-lüt qalmaq, başı ağarmaq-saqqalı qurşağına düşmək (qocalmaq), abır-həyadan*

salmak-abırdan salmak; abi-neysan (abi-leysan) kimi göz yaşı axıtmaq (tökmək)- Nisan yağmuru gibi gözyaşı dökmək; abırını göy əskiyə bükmək-abırını ətəyinə tökmək, acığa düşmək-inada binmək; inadı tutmaq; adına dəyməz- adına layik olmamak və s.

İntensivliyi bu strukturda bir-birinin əksini təşkil edən söz və ifadələrin dəyişməsi yarada bilər: *Cənnətdə nökr olmaqdansa, cəhənnəmdə padşah olmaq yaxşıdır; Başqasının süfrəsinin pişiyi olmaqdansa, öz süfrənin şiri ol; Zülmət qaranlıq—göz-gözü görmür; Allah qapının birini bağlayanda o birini açır. Yaman günün ömrü az olar; Şər deməsən, xeyir gəlməz və s.*

Deyimin genişlənməsi yolu ilə intensivliyin yaranması. Əsas deyimə sağdan və soldan yeni-yeni üzvlər əlavə olunmaqla nisbətən mürəkkəb quruluşlu frazeoloji vahid əldə olunur. Genişlənmə prinsipi vasitəsilə deyim tərkiibində transformasiya baş verir. Məs.: *Gələz gözüümüz üstə yeri var, gəlməz, gəlməz.*

İntensivlik əmələ gətirən deymlər bir leksik vahidinin əvəzinə işlənir. Məs.: guruldamaq əvəzinə- *gur-gur guruldamaq*; Əzmək əvəzinə- *əzim-əzim əzmək*; asılmaq- *asım-asım asılmaq*. Hələ dəyməmiş meyvələr ağaclarla *asım-asım asılmışdı* (B.Bayramov), əsim-əsim. *Molla daxilən əsim-əsim əsirdi* (T.Şahbazi).

Dildə paradiqmatik dəyişmələr nəticəsində yeni tipli deymlər formalaşır. Məs.: *iz izə qarışmaz* ifadəsindən «*at izi it izinə qarışmaz*» atalar sözü yaradılmışdır. Burada dəqiqləşdirici sözlər (at, it) genişlənmə və intensivlik yarada bilmişdir. Bu, dəqiqləşdirici intensivliyə örnək ola bilər.

Keyfiyyət artımı belə deyimlərə xas xüsusiyyətlərdəndir: *göz-gözə yatmaq, söz-sözə gəlmək, ağız-ağıza vermək* və s. deyimlərdəki təkrarlar quruluşda keyfiyyət artımını, intensivliyi formalaşdırır.

Söz deyimdə müxtəlif formalarda təkrar edilə bilər. Məs.: «üst» sözü həm təkrarlanan sözlərin ortasında, həm də sonunda işlənə bilər. Əsas məsələ bu ifadələrin mənasıdır. Dominant (əsas) məna çoxluq, kəmiyyət etibarlı ilə artım (intensivlik) bildirməkdir. Həmçinin burada emosional-affektiv xüsusiyyət də görünür. Məs.: «*elçi elçi üstədən*» deyimində məcazilik öz yerində, əsas məna «çoxlu elçi» mənasıdır.

Dissertasiyanın «İntensivlik kateqoriyası və onun türk deyimlərində əksi» bölməsində göstərilir ki, atributiv əlamətlər ifadənin, deyim tərkiibinin əlaqəsini müəyyənləşdirir. Həmin əlaqə əşya ilə geniş mənada onun əlaməti (maddi-material əsası, keyfiyyəti, miqdarı, sırası və s.) arasındakı əlaqələri ifadə edir. Atributiv əlaqə deyim strukturunda özünü təyinlə təyinlənən arasında göstərir, cümləyə ismi birləşmə biçimində daxil olur. Məsələn:

a) maddi-material əsası: *uşaqların anası (bir kəsin arvadı), uşaqların atası (bir kəsin əri)*;

b) keyfiyyəti: *şübhəli adam (xasiyyəti, niyyətləri, fikirləri, planları məlum olmayan insan haqqında), uğurlu iş, unudulmaz gün (yadda qalan bayram günü), qəmli mahnı (qəmgin, həzin mahnı)*;

c) miqdarı: *üçqat uğur, üçlük taxta, üç cüt, bir tək, üç eşşək bir axurdan arpa yeməz; üç qat bahasına haqqını vermək (artıqlaması ilə pulunu ödəmək), üçdə alacağı yox, beşdə verəcəyi; üçlük taxta (arıq adam haqqında)*;

ç) sırası: *üçüncü artıqdır*;

d) həcm: *uzun iş, uzun əhvalat*;

Frazeoloji variantlar eyni məndə işlənərək əlamətin inkişaf səviyyəsini yüksəldir. Məs.: -Ağa, məni *lağa qoyursan?* - Yox, mən səni *ələ salıram* (M.İbrahimov).

Bu dialoji məndə surətlərin nitqində *lağa qoymaq-ələ salmaq* sinonim variantlar misal ola bilər.

Güclü intensivliyin yaranmasında deyim variantlarının da rolu inkarolunmazdır. H.Bayramovun fikrincə, dildə eyni mənəni ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin, leksik-qrammatik, qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğramasına frazeoloji variasiya, bunun əsasında yaranan belə sabit birləşmələrə isə frazeoloji variantlar deyilir¹.

Tədqiqatda deyim variantlarının intensivlik özəllikləri üzərində də müfəssəl danışılır.

Əsərin növbəti bölmələrində deyim intensivliyinin ifadəsində semantik-qrammatik vasitələrin rolu əsaslandırılır.

Müqayisə edilən türk dillərində sifətin intensiv formasını deyimlərin tərkibində keyfiyyət və yaxud əlamətin təyin etmə qraduallığını ifadə etmək baxımından bir neçə qrup müəyyənləşdirilmişdir:

1. Sifətin yarımqıq təkrarı deyimin tərkibində;
2. Sual ədatlarının deyimin tərkibində təkrar olunmuş sifətlər arasında işlədilməsi;
3. Gücləndirici ədatların deyimin tərkibində sifətdən əvvəl işlədilməsi;
4. Deyimin tərkibində sifət tam olaraq təkrar edilir və bu zaman intensiv forma yaranır.

II fəslin «Deyim keçidlərinin intensivlik yaratması» bölməsində müəyyənləşir ki, deyim semləri tipoloji cəhətdən 2 mənaya bölünür: 1)

¹ Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. III cild, Bakı, 2013, (Tərtibçi, izah və şərhlərin müəllifi. İ.B.Kazimov) s.222

nüvə mənalar; 2) periferik mənalar. Deyimin mətndə aktuallaşması əsasən periferik mənalarda genişlənir. Dil sistemində periferik mənalar fakültativ, aktual, potensial, uzual və okkazonal formalarda müşahidə olunur.

Funksional yük periferik mənaların üzərinə düşür, bu zaman dərəcə yüksəlir: qanı qaralmaq- qanı it qanına dönmək.

Araşdırmada komparativist yanaşma ilə deyimlərdə var olan intensivliyin ifadə vasitələrini təyin etmək qarşıda duran vəzifələrdən biridir. «Kəmiyyət-keyfiyyət fərfini aşkar etmək üçün komparativ yanaşmadan da məqsədəuyğun biçimdə istifadə etmək lazımdır»¹.

Quaduallıq (dərəcə) kəmiyyət dəyişmələrini təyin edən amil kimi çıxış edir. Bu amil praqmatikdir.

Bu cür dəyişmələr göstərir ki, intensivliyin deyimlərlə ifadə vasitələrində müxtəlif strukturlu frazeoloji vahidlərin semantikasını əsas rol oynayır və intensivlik həmin «semantik sahə»də üzə çıxır.

Müqayisə frazeosemantik sahədə formalaşır. İntensivliyin müqayisə vasitələri *kimi, tək* qoşmalarıdır: *dəyirman kimi üyüdüüb tökmək* (çox danışmaq); *dəyəmək kimi* (quru, çod, bərk); *ürəyi nanə yarpağı kimi (tək) əsmək (titrəmək)*; *mal kimi gözünü döymək*; *kirpi kimi qanına çəkilmək*.

Müqayisə nitq prosesində aktuallaşmanı yaradır: Hallaç pamuğu gibi atmaq «Sizin takımı hallaç pambuğu gibi atacağız səhnedən»; Evlat acısı gibi içine çökmək;

Zamanı ifadə edən deyimlərdə intensivliyi antonim vasitələr yaradır: *çıraq yanan vaxt (hava qaralan vaxt, axşamüstü)*- *çıraq sönən vaxt (yatan vaxt)*, *çıraqla axtarsan, tapa bilməzsən (çox çətin tapılan, az ələ düşən şey haqqında)*; *Toydan sonra nağara\ vaxtı keçəndən sonra görülən faydasız iş haqqında*;

Keyfiyyəti ifadə edən deyimlərdə intensivliyi antonim vasitələr yaradır: *isti aşına soyuq su qatmamaq* (Heç vaxt özgənin isti aşına soyuq su qatmaz, özgə malına göz dikməz; isti yerini soyuq eləmək).

Qarğış və ya istehza ifadə edən deyimlərdə antiteza vasitəsilə intensivlik meydana çıxır: *..çayda üzüşağı (çayaşağı) axıdım, üzüyuxarı (çayuyuxarı) axtarım*.

Komparativ deyimlər vasitəsilə əlamət ifadə olunur: *albuxara torbası kimi, alıcı quş kimi* və s.

¹ Пашкова Г.С. Сложноподчиненные предложения фразеологизированной структуры. АҚД, Краснодар, 1995, с.6

İntensivliyi həm deyimin tərkibində «kimi» (gibi), həm də «qıpqırmızı» dərəcə əlaməti yaradır. Məs.: *çuğundur kimi qıpqırmızı olmaq*.

Deyimlərdə intensivliyin formalaşmasında *kimi* bənzətmə qoşması semantik-qrammatik vasitə kimi çıxış edir.: *əzgin kimi*. *Əzilmiş əncir kimi olmaq*. *Əzilmiş pomidor kimi, adam kimi-adam gibi*. *Bu işi adam gibi yap, yoxsa kovulursun*.

Müqayisənin əsasında əlamət qarşılaşdırılması da durur. Əlamət qarşılaşdırılmasında bu və ya digər dilin müəyyən bir hadisəsi, həmin hadisənin əlamətləri qarşılaşdırma əsası kimi götürülür. Dilin müxtəlif struktur ünsürlərində əlamətlərin sayı və keyfiyyəti eyni deyildir. Buna görə də qarşılaşdırma əsası kimi çıxış edən ümumi əlamətlərin təbiəti də fərqlənir. Məsələn: *Ayağının altında yer* (torpaq) *yanır* (Azərb.)- *Ayağının altında toprak yanıyor* (türk). Bunlar savaq zamanı söylənilən deyimlərdir.

Gücləndirici deyimlər-sıra əmələ gətirir: *İsti münasibət- lap isti münasibət-ən isti münasibət-daha isti münasibət*. *İti düşüncə-ən iti düşüncə-lap iti düşüncə-daha iti düşüncə*.

1) təbiət hadisələrini əks etdirən deyimlərin sırası: *kəskin iqlim-ən kəskin iqlim- lap kəskin iqlim*.

2) predmetin fiziki vasitələri: *çil yavrusu gibi dağılmak, çorap söküşü gibi gitmek*.

3) obrazın həyatı, əsas fiziki əlamətləri; *O, qərribə adamdır - çox qərribə adamdır - qeyri-adi adamdır*. Bu xarakterik cəhətlər hərəkətdə, adətdə, görüşlərdə hər hansı bir insan haqqında deyilir. İntensiv vasitələrdən istifadə olunur.

Deyimlər vasitəsilə müqayisə məqamında mətnin içində təsvir edilən obyekt qarşılaşdırılır və poetik müqayisə meydana çıxır. Bu mövqedə *kimi* qoşmasından, *elə, elə bil, sanki* modal sözlərdən istifadə edilir. Bu da əlamətin inkişaf səviyyəsinə təsir göstərir.

Türk və Azərbaycan dillərində qarşılaşdırılan məqamlarda yaranan kəmiyyət əlamətinin müqayisə yolu ilə təzahürü aşağıdakı örnəklərlə gerçəkləşir: *od kimi*- çox isti, qaynar, qızmar; *çox cəld, sürətlə; ox kimi* - düz, düz istiqamətdə; *çox cəld, çevik güllə kimi* (bu intensivləşmiş deyim daha da genişləne bilər, deyimin əhatəsi artır: *ox kimi gözə batmaq-tez-tez, addımbaşı götürmək, göz önündə olmaq*); *şam kimi ərimək, şama dönüb ərimək-gündən-günə ərimək, çox arıqlamaq, ətini tökmək; şam kimi* (təki) *sönmək-puça çıxmaq, yox olmaq; sarı yağ kimi yayılmaq* (ürəyinə, canına, bədəninə sözləri ilə)- *çox xoşuna gəlmək, çox ləzzət vermək, çox məmnun olmaq; sel kimi*-çoxluq, bolluq bildirir.

Deniz suyu kibi, kurt yavrusu kibi və s. deyimler türk dilində işlənən yuxarıdakı uyğunluqdur.

Böyle: Əlamətin inkişaf səviyyəsini təzahür etdirən bu kəlmə ilə E.Kemal Eyyuboğlunun «Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler» kitabında xeyli sayda örnəklər verilmişdir: *Böyle ağanın böyle uşağı; böyle baş böyle tıraş; böyle duanın böyle olur amini; böyle eyyam-i gamın böyle olur nevruzu (Mihneti gamda şeb ile seçmezler ruzi\Böyle eyyami gamın böyle olur Nevruzı) (Sabit); Böyle gam böyle keder, böyle gelir böyle gider.*¹ Müqayisə yolu ilə intensivlik yaradan 4 tip deyim müəyyənləşdirilmişdir:

1) iki obyekt və situasiya arasında analogi müqayisə təyin edilir: *Göz görə\göz göre göre, guruldamaq\ gur-gur guruldamaq, əzmək\əzim-əzim əzmək, asılmaq\asım-asım asılmaq.*

Əlamətin keyfiyyəti nəzərə alınan müqayisə-oxşarlığın səciyyəsi: *dovşan kimi qorxaq, dəvə kimi kinli.*

2) kvantivis yaxud skalyar müqayisə. Bu tip müqayisə predmetin ritmi, müntəzəmliyi, ahəngi, hərəkətin əlamətinin kəmiyyət şkalasının dəyişmə halları ilə bağlı müqayisədir: *O ağıllıdır\o çox ağıllıdır, o ən ağıllıdır\o daha ağıllıdır.*

«Kəmiyyətin əlaməti». İntensiviyə verilən bu cür şərh prinsipial xarakter daşıyır.

Türk dillərində intensivlik frazeoloji sinonimlər vasitəsilə də formalaşır. Məlumdur ki, deyim sinonimliyi ədəbi dildə, bədii üslubda obrazlılığın yaranmasında geniş istifadə olunur².

Beləliklə, frazeoloji sistemdə intensivlik aşağıdakı vasitələrlə yaranır:

a) hiperbollaşma: *ağlı kəsməmək (Azərb.)- akli birşey kesmemek (türk), işi başdan aşmaq- macal tapmamaq (Azərb.), kendinden çıkmak-sinirini boğa bilmemek (türk), özündən çıxmaq- hirsini boğa bilməmək (Azərb.).*

b) metaforlaşma: Məcəzi mənada işlənən deyimler metaforlaşma yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn: görkəmli şair M.Şəhriyada belə bir deyim-ifadə var: *Ağ buludlar köynəklərin sıxanda* (zəif yağış yağmaq anlamında).

¹ Eyyuboğlu E.K. On üçüncü yüzyıldan günümüze kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler, Birinci kitab. İstanbul, 1973, s.48.

² Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Dərs vəsəti, Bakı, «Elm» nəşriyyatı, 2010, s.39

Tədqiqat işində deyim intensivliyinin nitq prosesində aktuallaşma qanunauyğunluqları da müəyyənləşdirilir. Qeyd edilir ki, ifadə formalarının seçilməsində bir qanun vardır. Birinci deyim müəyyən dərəcədə ikincinin formasını müəyyən edir. Məs.: 1. Birinci komponentin dəyişməsi ilə yaranan intensivlik. Məs.: dile (dillere) düşmək; dizini (dizinleri) ele almak; 2. Birinci komponentə sözün əlavə olunması ilə yaranan intensivlik: Eğri (gözlə) baxmaq\əyri gözlə baxmaq.

Tədqiqat işinin III fəslə «Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində ortaq deyimlər və onların intensivliyin formalaşmasında rolu» adlanır. Burada ortaq türkcələrin ünsiyyət prosesindəki rolu, ortaq deyimlər lüğətinin yaradılması yolları haqqında təkliflər verilir və nümunələr göstərilir.

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində aşağıda öz əksini tapan bu və ya digər elmi, nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir:

1. İntensivlik deyimlərdə semantik fenomendir. Bu fenomen çağdaş türkcələrdə müxtəlif dil vasitələri ilə üzə çıxır.

Araşdırmada türk dillərinin deyimlərində intensivliyi aşağıdakı faktorların əmələ gətirdiyi nəticəsinə gəlinmişdir:

2. intensivlik deyimlərin funksional-semantik strukturunda formalaşır. Ona görə ki, intensivlik digər kateqoriya kimi funksional-semantik sahədə öyrənilir.

-deyimlərdə ümumi məzmunun genişlənməsi, genişlənməmiş mənənin dərk edilməsi;

-komponentlərin mənasının genişlənməsi;

-idiomatikliyin dərəcə etibarlı ilə çoxalması;

-frazoloji kontekstdə «əlavə sözlərin təşkil etdiyi əhatə»;

-deyim variantlarının gücləndirilməsi yolu ilə;

-təkrar dil vahidləri ilə və s.

3. Deyimlərin çox mühüm özəlliklərindən biri ekspressivlik, metaforiklik və emosionallıqdır.

4. Deyimlər nitq prosesində öz qrammatik quruluşunu müəyyən çərçivədə dəyişə bilər. Müqayisə edilən dillərdə belə dəyişmələr deyimlərin intensivliyi və ekspressivliyini yaradır və bu, üslubi hal kimi dəyərləndirilməlidir. Deyimlərdə forma dərəcə artımına doğru dəyişdikcə müəyyən mənə incəliklərinin də dəyişdiyi müşahidə edilir. Tərəflər mənə dəyişərək yeni keyfiyyətlər qazanır. Struktur dəyişmələri də deyimlərin intensivliyini və ekspressivliyini təyin edən əlamət kimi qeyd olunur.

5. Deyimlərin aktuallaşması zamanı intensivliyin dərəcəsi yüksəlir, ekspressivlik, emotivlik və evokativlik artır. Beləliklə, deyim tərkibində

baş verən bu gerçək dəyişmələrin hər biri üslubi-intensivlik əlaməti ilə birbaşa bağlıdır.

6. İntensivlik deyimlərin tərkibində mübaliğə, metonimiya və müqayisə elementləri olan zaman daha aktivləşir.

7. Bizim araşdırmamızda hər cür deyim yox, yalnız 3 qrup deyim, hansı ki, intensivlik ifadə edən deyimlər tədqiqata cəlb olunmuş və birləşdirilmişdir. Bu, 3 qrupu əhatə edir:

1. Feili deyimlər -990 vahid.
2. Adyektiv deyimlər - 522 vahid.
3. Komparativ deyimlər - 128 vahid.

Hər üç qrup öz deyim tərkibinə görə fərqlənir və mücərrəd normaya meyil etməsi, kənara çıxması, yüksək və aşağı intensivlik dərəcəlilik şkalası yaratması ilə fərqlənir.

9. Müqayisəli təhlil göstərir ki, hər iki qohum dildə dərəcə əlaməti (intensivlik üzrə) semantik ekvivalentlər vasitəsilə də meydana çıxır, bu zaman milli özünəməxsusluq formalaşır.

10. Qarşılaşdırma-müqayisə nəticəsində türk dilinin deyimlərinin məna, üslub və işlənmə xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan dilinə uyğun gələn vahidlər aşağıdakı kimidir:

I qrup: Türk dilində leksik tərkibinə, məna, üslub və cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə qarşılığı olan deyimlər.

II qrup: Türk dilində ancaq məna və cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə qarşılığı olan Azərbaycan dili deyimləri.

III qrup: Azərbaycan dili deyimlərinə uyğun gəlməyən deyimlər. Bunlar adətən mənalarına görə leksik vahidlər və sintaktik vasitələrlə qarşılaşdırılır.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. Çağdaş türk dillərində deyimlərin-frazeologizmlərin ekspressivlik özəllikləri. Dilçilik İnstitutunun əsərləri №1, Bakı, 2014, s.148-154

2.İntensivlik dilin semantik kateqoriyası kimi (Azərbaycan və Türkiyə türkcələri materialları əsasında). Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Əsərləri, №3(19), Bakı, 2014, s.59-64

3.İntensivliyin formalaşmasında deyimlərin rolu (Türkcələrin materialları əsasında). “Sələflər və xələflər”. 1 Beynəlxalq Simpozium-Materiallar, 22-24 Oktyabr, Bakı, 2014, s.411-414

4.Deyimlərin semantik strukturunda intensivlik(türkcələrin əsasında), Filologiya məsələləri, №1, Bakı, 2015, s.228-236

5. İntensivliyin deyimlərlə ifadə imkanları: nəticələr, perspektivlər. Dil və ədəbiyyat, Bakı Dövlət Universiteti, №3(95), Bakı, 2015, s.184-187
6. Komparativ deyimlərin intensivlik yaratma imkanları (Azərbaycan və Türkiyə türkcələri materialları əsasında). Tədqiqələr, №1, Bakı, 2015, s.78-86
7. Azərbaycan və türk dillərində orta q deyimlər lüğətinin yaradılması problemləri. - Tərcümə mərkəzi. Mütərcim nəşriyyatı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, №4, Bakı, 2015, s.93-96
8. Orta q deyim məsələsi və bu sahədə lüğətlərin yaradılması problemləri (Türk və Azərbaycan türkcələri materialları əsasında). III Beynəlxalq Gənc Tədqiqatçılar Konfransı-Materiallar, Bakı, 17-18 aprel 2015-ci il, s.951-953
9. Категория интенсивности и ее отражение в азербайджанской фразеологии. Вопросы кавказского языкознания. Махачкала, 2015 Вып. 12., с.68-72

**ПРОЯВЛЕНИЕ ИНТЕНСИВНОСТИ ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ
ВЫРАЖЕНИЯХ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ
ЯЗЫКАХ
РЕЗЮМЕ**

Диссертационная работа посвящена средству выражения признака интенсивности фразеологизмов в тюркских диалектах Турции и Азербайджана. Исследовательская работа состоит из введения, трех глав, итога и списка использованной литературы. В «Введении» обосновываются актуальность темы, ее научная новизна, цели и задачи, объект, предмет и др. вопросы. Первая глава называется «Глава первая «Категория интенсивности и ее лингвистическая природа». Здесь изучаются теоретические основы категории интенсивности и такие типичные и характерные особенности, как постановление данного вопроса в языковой литературе, семантическая категория, как категория интенсивности.

Во второй главе исследуются вопросы отображения признака интенсивности в тюркских выражениях (фразеологических оборотах). В этом отношении, в формировании интенсивности рассматриваются такие очень важные вопросы, как роль фразеологизмов, их экспрессивные особенности, степени интенсивности фразеологизмов в семантической структуре, значение создания интенсивностью вариантов фразеологизмов, участие семантико-грамматических элементов в выражении интенсивности фразеологизмов, позиция переходных фразеологизмов в ускорении процессов, интенсивность повторений в составе фразеологизмов, способность создания интенсивности компаративными (сравнительными) фразеологизмами, проявление интенсивности и плеоназма в фразеологических оборотах, закономерности актуализации фразеологического оборота в процессе речи, специфика интенсивности фразеологизмов в художественном тексте, создание фразеологизмов путем гиперболы.

Третья глава называется «общие фразеологизмы в Азербайджанском и Турецком тюркских языках и их роль в формировании интенсивности». В различных параграфах этой главы решаются вопросы общих тюркских языков, появляющиеся в процессе общения, проблемы создания общего фразеологического словаря.

В «Итоге» исследования обобщается роль фразеологизмов в создании интенсивности.

**MANIFESTATION OF INTENSITY OF IDIOMS IN IDIOMATIC
EXPRESSIONS IN TURKIC LANGUAGES OF TURKEY AND
AZERBAIJAN**

SUMMARY

This dissertation work is dedicated to the mean of expression of feature of intensity of idioms in Turkic languages of Turkey and Azerbaijan. The research work consists of three chapters, summary and bibliography of sources used. The actuality of theme, its novelty, purposes and goals, subject-matter and etc. are justified in "Introduction".

Chapter One is called "Chapter one" "The intensity category and its linguistic nature". This chapter researches the theoretical foundations of intensity category and such typical and characteristic features as formulation of this issue in the linguistic literature, semantic category as the intensity category.

Chapter two researches the problems of manifestation of intensity features in Turkic expressions (idiomatic expressions). In this context, in the task of formation of intensity this work considers such important issues as the role of idioms, their expressive features, grade of intensity of idioms in the semantic structure, the importance of the creation of idioms variations by the intensity, participation of the semantic and grammatical elements in the expression of intensity of idioms, position of the transitional idioms in the acceleration of processes, repetition of intensity as part of idioms (phraseology), the ability to create the intensity by the comparative idioms, the manifestation of intensity and pleonasm in the idiomatic phrases, regularity of actualization of idiomatic expressions during speech, specificity of intensity of idioms in the literary text, creation of idioms by means of hyperbole.

The third chapter is called "General idioms in Azerbaijani and Turkish Turkic languages and their role in the formation of intensity". In the different paragraphs of this chapter this research work solves the problems of common Turkic languages, which are appeared during the process of communication, considers the issues of the creation of general idiomatic vocabulary.

In the "Summary" the research conducts the generalization of the role of idioms in the creation of the intensity.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

МЕСУТ ИБРАГИМ оглы КУРНАЗ

**ПРОЯВЛЕНИЕ ИНТЕНСИВНОСТИ
(ВО ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЯХ)
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ**

5710.01– тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ - 2016